

Azərbaycan və qaraqalpaq uşaq folkloru nümunələrinə yığcam baxış

Şəbnəm Məmmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: shebnem.memmedova1981@mail.ru

Annotasiya. Azərbaycanlıların və qaraqalpaqların uşaq folkloru qədim və zəngin tarixə malikdir. Burada kifayət qədər çeşidli və rəngarəng motivlər, süjetlər, xalq yaradıcılığı obrazları öz əksini tapmışdır. Hər iki xalqın uşaq folkloru nümunələri milli mədəniyyətin mənbəyinə çevrilmişdir. Əgər uşaq folklorunun Azərbaycan nümunələri milli ədəbiyyatşünaslıqda müəyyən dərəcədə öyrənilmişdirsə, qaraqalpaq uşaq folkloru nümunələri nə müstəqil, nə də müqayisəli-qarşılaşdırıcı müstəvidə nəzərdən keçirilməmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan və qaraqalpaq uşaq folkloru nümunələrinin tədqiq olunması aktualıq kəsb edir. Biz də məqaləni həmin məsələyə həsr etmişik.

Açar sözlər: Azərbaycan və qaraqalpaq uşaq folkloru, zənginləşmə, süjet, motiv, obraz

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.01.2021; qəbul edilib – 19.01.2021

A brief look at samples of Azerbaijani and Karakalpak children's folklore

Shabnam Mammadova

Doctor of philosophy in philology

Institute of Folklore of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: shebnem.memmedova1981@mail.ru

Abstract. Children's folklore of Azerbaijan and Karakalpak has an ancient and rich history. Enough various and colorful motifs, topics and characters of folk art are reflected themselves here. The examples of children's folklore of both nations became the source of national culture. If the Azerbaijani samples of children's folklore have been studied in a certain way in the national literary criticism, samples of children's folklore of Karakalpak has not been reviewed either independently or comparatively. In this regard investigation of samples of Azerbaijani and Karakalpak children's folklore is important. We also devote the article to this topic.

Keywords: Azerbaijani and Karakalpak children's folklore, enrichment, literature, topic, motive, character, personage, genres

Article history: received – 10.01.2021; accepted – 19.01.2021

Giriş / Introduction

Azərbaycan və qaraqalpaq folkloru və yazılı ədəbiyyatlarından hər biri lap qədim dövrlərdən bu günə qədər mürəkkəb və keşməkeşli bir yol keçib gəlmiş, folklor yazılı ədəbiyyat üçün material mənbəyi kimi istifadə olunmuş, yazılı ədəbiyyatı mövzu, ideya, dünyabaxışı, perso-

najlar, obrazlar və qəhrəmanlar, arxitektonika, quruluş, növ, janr və s. baxımından zənginləşdirmişdir.

Folklorun yazılı ədəbiyyata impuls verməsi, onun sənətkarların yaradıcılığında mühüm rol oynaması və folklorun ədəbiyyatın özünün mən-

şəyi kimi qəbul edilməsi bu gün yetərinə etiraf olunmaqdadır. Vaxtilə sadə xalqın qeyri-peşəkar yaradıcılığı olan folklor daim müəllifli yaradıcılı-

ğı qidalandırdığı kimi, yazılı, müəllifli fərdi ədəbi nümunələrdə də xalq nəğməkarları və söyləyicilərinin bədii təcrübəsindən istifadə edirdilər.

Əsas hissə / Main Part

Xalq yaradıcılığı obrazlarının, süjetlərinin, motivlərinin, üslubunun yazılı ədəbiyyatın inkişafında yeri danılmazdır. Bu, istər Azərbaycan, istərsə də qaraqalpaq ədəbiyyatı üçün səciyyəvidir. Folklorun onun ədəbiyyata keçən keyfiyyətlərinin və xassələrinin öyrənilməsi bu gün onun orqanik məxsusluğu kimi qəbul edilməsinə və izah olunmasına xidmət edir. Dünyada mövcud olan ən möhtəşəm bədii hadisələri, onların folklorla bağlılığını öyrənmədən ədəbiyyatın mükəmməl mənzərəsini yaratmaq mümkün deyildir. Çünki bütün yer üzündə etiraf olunub tanınmış ədəbi klassika yalnız xalqın yaradıcı təcrübəsinə söykənilərək yaradılmışdır [6, s.4]. Vaxtilə böyük rus yazıçısı M.Qorki qeyd edirdi ki, xalq yaradıcılığı mənəvi dəyərlərin qurumayan təşnəsi, bulağıdır, folklor güclü və müdrikdir [8, s.26]. O, fikirlərini özünün 30 cildliyinin 29-cu cildində davam etdirərək yazırdı: “Qısqanc Otello, iradəsiz Hamlet və Yüngül davranışlı Don Juan – bu tiplərin hamısı Şekspirdən və Bayrondan öncə (görünür, həmin dövrlərdə M.Qorkinin, Azərbaycan mütəfəkkirlərindən Nizaminin, Füzulinin və digərlərinin yaradıcılığından xəbəri yox idi – Ş.M.) xalq tərəfindən yaradılmışdır; ispanlar nəğmələrində “həyat yuxudur” ifadəsini Kalderondan əvvəl oxumuşlar. Ərəblər bunu ispanlardan da əvvəl demişlər, cəngavərlik Servantesdən əvvəl xalq nağıllarında qamçılanmışdır. Milton və Dante, Mitskeviç, Höte və Şiller kollektiv yaradıcılıqdan ruhlandıqca daha yüksəkdə dayanmışlar, onların ilham mənbəyi xalq yaradıcılığı olmuşdur... Bununla belə biz adıçəkilən şairlərin dünyaya şöhrətinə kölgə salmaq istəmirik, yalnız təsdiq etmək istəyirik ki, fərdi yaradıcılığın ən gözəl obrazları xalq kütlələrinin kollektiv qüvvəsi ilə yaradılmışdır” [9, s.236].

Əlbəttə, məqaləmiz Azərbaycan və qaraqalpaq uşaq folkloru nümunələrinə yığcam baxışla bağlı olduğundan biz ümumi folklor və yazılı ədəbiyyatın bir-birini zənginləşdirməsindən yox, məhz uşaq folkloru və onun bəzi ədəbi-es-

tetik xüsusiyyətləri üzərində dayanacağıq. Bəri başdan qeyd etməliyik ki, Azərbaycan və qaraqalpaq ədəbiyyatının da ilkin mənbəyi elə folklor olmuşdur. Azərbaycanlıların və qaraqalpaqların xalq yaradıcılığı nümunələri daim yazılı ədəbiyyatın formalaşmasını təmin etmişdir. Bu problemin gündəmə gətirilməsi ilk növbədə onunla bağlı olmuşdur ki, Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü, inkişafı, formalaşması, yetkinləşməsi və s. kimi məsələlərə yetərinə diqqət yetirilsə də, folklorşünaslığımızda və ədəbiyyatşünaslığımızda Azərbaycan və qaraqalpaq uşaq folkloru və yazılı ədəbiyyatının heç bir xüsusiyyətləri təhlil obyektinə kimi tədqiqatlara cəlb edilməmişdir. Bundan başqa, bu kontekstdə onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr, uşaq kitablarının özünəməxsusluğu, ənənə və novatorluq və s. kimi məsələlər də həm Azərbaycan, həm də qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığında təhlillərdən kənar qalmışdır. Əlbəttə, bir məqalə və material kontekstində hər iki ədəbiyyatda gedən bu proseslərə geniş və daha obyektiv mövqə sərgiləmək də real görünür. Bununla belə, Azərbaycan və qaraqalpaq uşaq ədəbiyyatlarındakı bədii-estetik xüsusiyyətləri, yazılı nümunələrdə yer almış folklorizmi, bu əsərlərin ideya-bədii keyfiyyətlərini araşdırmaq da gərəkli məsələlərdəndir. Azərbaycan və qaraqalpaq uşaq yazıçıları öz əsərlərində xalq yaradıcılığının ən görümlü nümunələrindən (nəğmələr, atalar sözü, zərbi-məsəllər, müdrik ifadələr, epik nümunələr, əfsanə, rəvayət, nağıl və s.) istifadə etməklə yazılı ədəbiyyatın zənginləşməsində böyük uğurlar əldə etmişlər.

Prof. Z.Xəlil haqlı olaraq yazır: “Uşaq ədəbiyyatının kökləri və mənşəyinin folklorla bağlılığı, bu ədəbiyyatın keçdiyi yol, hətta bəzi sənətkarlıq problemləri çoxdan bəri estetik fikrimizin əsas mövzusu olaraq qalır” [3, s.4].

Belə olduğu halda, Azərbaycan və qaraqalpaq xalqlarının etnik təşəkkülündə və taleyində mühüm yer tutan, janr və mövzu zənginliyi ilə fərqlənən, milli özünəməxsusluğu və bədii este-

tik xüsusiyyətləri özündə daşıyan bu nümunələrin uşaq yazılı ədəbiyyatının inkişafında roluna diqqət yetirmək olduqca vacibdir. Çoxjanlı, özünəməxsus bədii yetkin uşaq folkloru və yazılı ədəbiyyatının hər iki xalqın mənəvi həyatında tutduğu yeri müəyyənləşdirmədən onun uşaq ədəbiyyatına verdiyi töhfələri də yetərincə dəyərləndirmək mümkün deyildir. Uşaq folklorunun və yazılı ədəbiyyatının da bədii-estetik və digər xüsusiyyətlərini ona görə öyrənmək və sistemləşdirmək zəruridir ki, folklor xalq yaradıcılığı olmaqla yazılı ədəbiyyatdan daha qədim olub, minillər boyu nəsildən-nəslə keçməklə dövrümüze çatmış və yazılı ədəbiyyatın inkişafına təkan vermişdir. Burada böyük rus pedaqoqu və uşaq ədəbiyyatının təbliğatçısı K.D.Uşinskiyin dedikləri daha aktual səslənir: “Rus xalqının içində tərbiyənin mövcudluğu rus xalqının özünün mövcudluğu qədərdir”. Bunu Azərbaycan və qaraqalpaq xalqlarına da şamil etmək olar. Azərbaycanda və Qaraqalpaqstanda uşaqların tərbiyəsi əsrlər boyu getməklə uşaq mədəniyyətini özündə əks etdirən oxşamalar, nəğmələr, yanılmaclar, oyunlar, nağıllar və s. yaranmışdır ki, bunların hamısı da uşaq folklorunu çevrələməkdədir. Uşaq folkloru həm də xalq pedaqogikasının bir hissəsi olub şifahi xalq yaradıcılığı elementlərini özündə üzvi surətdə birləşdirməkdədir. Alimlərin fikrincə, uşaq folkloru heç də folklorşünaslığın “kiçik bir əyaləti” olaraq nəzərdən keçirilə və bu, heç də təsadüfi hadisə və baxışları özündə əks etdirə bilməz. Onda əksini tapmış nümunələr nəinki folklorşünaslar, ədəbiyyatşünaslar, həm də etnoqraflar, pedaqoqlar və psixoloqlara təhlil üçün zəngin materiallar verir. Uşaq folkloru və yazılı uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin köməyi ilə orada yer almış janrlardan bəhrələnməklə və xalq ənənələrinə nəzər salmaqla pedaqoqlar və uşaq dünyasını öyrənən yazıçıların əsərlərinin köməyi uşaqların milli şüurunun, estetik dünyasının formalaşmasına da öz təsirini göstərirlər. Azərbaycan və qaraqalpaq xalqlarının çağdaş inkişafı dövründə milli təhsil və tərbiyənin formalaşmasında sosial-mənəvi problemlərə dərinliklə diqqət yetirmək daha aktual görünür. Fikrimizcə, bu istiqamət ona görə perspektivlidir ki, o, ənənə, həyat ukladı və milli təcrübə formaları ilə daha yaxından və üzvi surətdə bağlıdır.

Məlum olduğu kimi, etnik məxsusluq ömrün lap ilk dövrlərindən formalaşır. Hətta uşaqlar üçün şeirlər yazan müasir müəlliflər folklorun və uşaq poeziyasının bütün tərəflərinə bələd ola bilmirlər. Axı azərbaycanlıların və qaraqalpaqların uşaq folkloru əsrlər boyu seçilməklə yaradılmışdır. XX əsr rus uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi A.L.Barto uşaq poeziyası ilə folklorun sıx əlaqədə olmasına toxunaraq yazırdı: “... Uşaq poeziyasının, heç şübhəsiz ki, öz qanunları var. O daha çox, məsələn, xalq poeziyasındakı təsvir vasitələrindən daha geniş istifadə edir. Uşaqlar üçün yazılmış ən yaxşı şeirlərdə biz hiperbola, təkrirlər, səs təqlidi, söz oyunu, say, tapmacalar görə bilirik. Buna görə də folklor uşaqlar üçün həm də onların estetik tərbiyəsində didaktik material keyfiyyətində çıxış edə bilər. Folklor əsərlərində təsvir olunan obrazlar uşaqlara olduqca aydın olur. Eyni zamanda ona da diqqət yetirmək lazımdır ki, uşaqlar folklor nağılları və nəğmələrinə nəinki sadəcə olaraq qulaq asırlar, o, onları həm də yaradıcı prosesə, nağıl oyununa cəlb edir. Folklor yaradıcılığında, xüsusən atalar sözü və zərbi-məsəllərdə, tapmacalarda zəngin mənəvi potensial mövcuddur. Çünki onlar uşaqların əmək tərbiyəsində mühüm rol oynaya bilər, onların düşüncə analizləri aparmasına kömək edir. Tapmacalardan istifadə uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşməsində mühüm yer tutmaqla, onların estetik dünyasında əsaslı rol oynayır və mənəvi, etik, əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşmasına, Vətənə, elə-obaya hörmətli münasibət aşılayır.

Düzdür, “uşaq folkloru və uşaq ədəbiyyatı”na baxış məsələsi terminoloji baxımdan alimlər arasında fərqlidir, rəylər isə kifayət qədər müxtəlifdir. Lakin burada bir şeyi də yaddan çıxarmaq olmaz ki, uşaq folkloru və uşaq ədəbiyyatı dedikdə şifahi nümunələrin böyük və uşaqlar tərəfindən yaradılan örnəkləri göz önündə canlanır. Başqa sözlə desək, bu nümunələr uşaqların əyləncələrinin, istirahətlərinin, arzu-istəklərinin ifadəsinə istiqamətlənməkdə, həmin mövzularda uşaqların yaş səviyyəsi, psixikası, zövqü, dünyanı dərk etməsi öz əksini tapır.

Həm Azərbaycan, həm də qaraqalpaq folkloru əsasən iki istiqamətdə – həm böyükələrin, həm də uşaqların yaradıcılığı hesabına inkişaf edib, zənginləşməkdədir. Uşaq folkloru və uşaq

ədəbiyyatına münasibət nə qədər mübahisələr doğursa da, onlar ona görə bir nöqtədə birləşir ki, “böyüklərin yaratdığı folklor nümunələri uşaqların repertuarına keçir... Uşaqlar böyüklərdən eşitdiyi nümunələri zaman keçdikcə özününküləşdirirlər [1, s.256].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və qaraqalpaq uşaq lirik folkloru janrından asılı olmayaraq öz lakonikliyi, konkretliyi, ritmikliyi və melodikliyi ilə bir-birinə yaxındır. Bununla belə, uşaq məişətində oynadığı rola və mövzu rəngarəngliyinə görə onlar arasında bir sıra fərqlər də mövcuddur.

Azərbaycan və qaraqalpaq uşaq folklorunun növ və janrları əsasən bir-birinə müvafiqdir. Hər iki xalqın lirik növündə laylalar, oxşamalar, dilaçmalar, düzgülər, sanamalar, acıtmalar, müraciətlər; epik növdə – tapmacalar, yanıltmaclar, uşaq nağılları; dramatik növdə – uşaq oyunları və tamaşaları yer alır.

Hər iki xalqın həm folklor, həm də yazılı uşaq şeirinin ən başlıca məqsədi körpələrin içində humanist duyğular yaratmaq, onlarda mənəvi-əxlaqi dəyərlər formalaşdırmaqdan ibarətdir. Eyni zamanda uşaq folkloru və uşaq ədəbiyyatı tərbiyə məsələləri ilə də sıx surətdə bağlıdır. Odur ki, hər iki xalqın folklor və yazılı ədəbiyyatında humanizm, qardaşlıq, dostluq, nəciblik və duyğusallıq kimi hisslər daim tərənnüm edilmişdir. Elə buradaca onu da söyləmək ki, Azərbaycan folkloru və yazılı ədəbiyyatı ilə bağlı xeyli nəzəri, tarixi və praktik materiallar mövcud olsa da, Azərbaycanda qaraqalpaqların folkloru və uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı təsəvvürlər, demək olar ki, zəifdir. Bununla belə, qara-

qalpaq folklorunda yer almış “bədik”, “güləp-sən”, sıxıntı, dərd, aytış və s. kimi lirik janr nümunələrinin geniş yayıldığını da söyləməliyik.

Qeyd etmək zəruridir ki, qaraqalpaq uşaq nəğmələri tarixi, mədəni və estetik baxımdan maraqlı və rəngarəngdir. Qaraqalpaq xalq nəğmələrinin əsas hissəsini ibrətamiz nəğmələr təşkil edir. Bu nəğmələrin əksəriyyəti “Qaraqalpaq folkloru”nun yüz cildliyində “Qaraqalpaq poeziyası antologiyası” [7] və Ankarada nəşr olunmuş “Türkiyə Dışındaki Türk Edebiyatları Antoloji”sində (Nesir-Nazım) Karakalpak Edebiyatı [5, s.9-112] və Nizami Tağısoyun “Qaraqalpaq ədəbiyyatı” kitabında [10; 2] öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, bu yaxınlarda qaraqalpaq yazılı uşaq ədəbiyyatı antologiyası da qaraqalpaq oxucularına təqdim olunmuşdur [4]. Bu antologiya Qaraqalpaqstanda ilk dəfədir ki, məhz belə bir formatda ortaya qoyulmuşdur. Burada uşaq və yeniyetmələr üçün qosıqlar, jumbaqlar, timsallar, eslevlər və gurrinlər verilmişdir.

Antologiyaya Qaraqalpaqstan Yazıçılar Birliyinin başçısı Kenesbay Kərimov “Balalar ədəbiyyatı – milli tərbiyanın tur daregi” (“Uşaq ədəbiyyatı – milli tərbiyənin dürr dirəyi”) adlı ön söz və onu nəşrə hazırlayan Beknazar Yernazarovun “Tiniş bulaq” (“Çağlayan bulaq”) adlı xeyir-duası ilə çap olunmuşdur. Nəşrin məsul redaktoru müasir qaraqalpaq uşaq yazıçısı və uşaq ədəbiyyatının müxtəlif problemləri ilə məşğul olan Seydin Əmirlandıdır. Seydin Əmirlanın yaradıcı prioritetlərində uşaq ədəbiyyatının praktik və nəzəri məsələləri daim öncül mövqedə dayanmaqdadır.

Nəticə / Conclusion

Qeyd olunanlar sübut edir ki, Azərbaycan və qaraqalpaq uşaq folklorunun bir çox məsələləri vardır ki, onların müqayisəli-qarşılaşdırıcı kon-

tekstdə araşdırılması ədəbi türkologiyanın bir sıra problemlərini ətraflı öyrənməyə xidmət edə bilər.

Ədəbiyyat / References

1. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Ali məktəb üçün dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
2. Məmmədov-Tağısoy N. Qaraqalpaq ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
3. Xəlil Z. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2018.
4. Qaraqalpaq balalar edebiyatının antologiyası. Nökis: Qaraqalpaqstan, 2018.

5. *Türkiyə Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*. Ankara T.C., Kültür və Turizm Bakanlığı, 2004.
6. Аникин В.П., Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество. Л.: Просвещение, 1987.
7. Антология каракалпакской поэзии. Ташкент: Худож. лит., 1968.
8. Горкий М. Собр. соч. В 30-ти т., т. 24. М., 1953.
9. Горкий М. Собр. соч. В 30-ти т., т. 29. М., 1953.
10. Мамедов Н. Каракалпакская литература. Баку: Kitab aləmi, 2007.

Краткий взгляд на образцы азербайджанского и каракалпакского детского фольклора

Шабнам Мамедова

Доктор философии по филологии

Институт фольклора НАНА. Азербайджан.

E-mail: shebnem.memmedova1981@mail.ru

Резюме. Детский фольклор у азербайджанцев и каракалпаков имеет свою древнюю и насыщенную историю. В нем нашли отражение широчайшие и разнообразные мотивы, сюжеты, образы народного творчества. Детские фольклорные образцы у обоих народов стали у истоков национальной культуры. Если азербайджанские образцы детского фольклора в определенной степени изучены в национальном литературоведении, то образцы каракалпакского детского фольклора не привлекались к изучению ни в отдельном, ни в сравнительно-сопоставительном плане. Исходя из этого, исследование азербайджанских и каракалпакских детских образцов фольклора представляется весьма своевременным и актуальным, чему и посвящена данная статья.

Ключевые слова: азербайджанский и каракалпакский детский фольклор, обогащение, сюжет, мотив, образ, персонаж, жанр